

УДК 37.013.73:7.047Кремінь(477.87)

DOI: <https://doi.org/10.54662/veresen.2023.02>**Петро Ходанич,**

ORCID iD 0000-0001-5210-1207

кандидат педагогічних наук, доцент,

доцент кафедри теорії і методики професійної освіти

та інноваційних технологій

Закарпатський інститут післядипломної педагогічної освіти

вул. А. Волошина, 35, 88000, м. Ужгород, Україна

Khodanich@ukr.net

РОЛЬ ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКОГО СЕРЕДОВИЩА УЖГОРОДА КІНЦЯ 60-Х ПОЧАТКУ 70-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ У ФОРМУВАННІ СВІТОГЛЯДУ ДМИТРА КРЕМЕНЯ

У статті досліджені різноманітні аспекти формування світогляду поета Дмитра Кременя (1953–2019) під впливом літературно-мистецького середовища Ужгорода 1960–1970 рр. У цьому місті дитина з села, майбутній лавреат Шевченківської премії провів роки юності, навчаючись у школі-інтернаті, згодом в УжДУ. Проаналізовано характер набуття творчого та життєвого досвіду поета в образотворчій студії З. С. Баконія, у спілкуванні з визначними літераторами І. М. Чендеєм, П. М. Скунцем, художником Ф. Ф. Манайлом, представниками андеграунду Ф. І. Семаном (Ічі), П. М. Бедзіром та ін. Уперше автор досліджує філософські та літературні рефлексії щодо усвідомлення набутого в роки юності досвіду буття, мислення і культури загалом через призму поезій поета.

Ключові слова: андеграунд; Дмитро Кремінь; літературно-мистецьке середовище; літературний прообраз; освіта; поезія; рефлексії; світогляд; Ужгород.

©Ходанич П. М., 2023

Постановка проблеми. Формування світогляду людини є одним зі складних питань філософії, психології і педагогіки. Кожна з наук дає притаманне їй тлумачення, в основі лежить сам суб'єкт пізнання, тобто конкретна особа як суспільна істота, наділена свідомістю, що розуміє і засвоює вироблені соціумом упродовж історії форми і методи пізнання, розвиває власні пізнавальні здібності.

Людина розумна за своєю суттю є продуктом суспільно-історичної практики, вона здатна до засвоєння надбань матеріальної та духовної культури і творчої реалізації набутого досвіду. Аристотель, розглядаючи людину як істоту розумну, наголошував на ролі формування світогляду у становленні особистості під впливом його оточення; філософ переконаний, що саме в спільному житті люди постають як моральні істоти (Аристотель, 1983, т. 4., с. 296). Із різних

ракурсів уже в новий час розглядають цю проблему Т. Парсонс, М. Вебер, Е. Дюркгейм, В. Парето, Е. Фромм та ін. Учені сходяться на думці, що людина вибирає в себе всю багатоманітність соціальних зв'язків і відносин, відповідно особа тим розумніша і значніша, чим більше в її індивідуальності є загальнолюдських особливостей.

Особливий інтерес у філософії та психології викликає творча особа, тобто людина, здатна продукувати нові ідеї, погляди, створювати духовні і матеріальні цінності, які в підсумку гарантують поступ суспільства вперед, створюють належні умови для забезпечення його матеріальних та духовних потреб. Індивідуальна неповторність творчої особи полягає не тільки в її природних здібностях, обдаруванні, але й у здатності набувати досвіду і знань у процесі навчання, спілкування, її рефлексіях на побачене,

почуте, пережите, мотивація щодо відтворення цього в художніх образах.

Особливо вагому роль у процесі творчої самореалізації відіграє свобода творчості, яка дозволяє митцеві створити цілісний естетично довершений художній образ, де правда життя і правда художня творять єдине ціле (Дмитрук А. В., 2020, с. 30–37).

Кожна культурна епоха характерна своєю стилістикою, але чи в античному романі, чи в поезії бароко, чи у творчості символістів, які писали твори в один час із письменниками-натуралістами, постає образ людини з її радощами і горем, щастям і турботами в нерозривних взаємоз'язках із оточенням. До світової класики належать твори, які написані не в угоду комусь, а є результатом художнього переосмислення свого часу письменниками, поетами, драматургами. В українській літературі таким чином постають Т. Г. Шевченко, І. Я. Франко, М. М. Коцюбинський і ще плеяда блискучих літераторів, які створили глибокий пласт національного красного письменства. Творячи в умовах цензури, вони таки зуміли знайти виважену грань між правдою життя і правдою літератури.

Проблемним питанням дослідження сучасної української літератури є та реальність, що нинішнє старше покоління письменників починало свій творчий шлях в умовах тоталітарного радянського режиму, де було запроваджено «єдиний творчий метод соцреалізм», який вимагав створення насамперед позитивного героя-комуніста, комсомольця, революціонера, так званих «героїв праці». Було накладено табу на правдиве змальовання національної історії, проблеми русифікації, голодомору, колективізації, правди про Другу світову війну і боротьби з противниками радянського режиму і ще десятки так званих «недоторканих» тем. Це був добрий час для літературних пристосуванців, а доля чесних у своїй творчості письменників відома – розстріли, депортації, табори ГУЛАГу. Радянська література – це яскравий приклад несвободи творчості.

Ситуація змінилася після здобуття

Незалежності України. Передумовою художньої правди стала демократія. На сторожі свободи творчості є прийнятий ВР 6 жовтня 1997 р. Закон України «Про професійних творчих працівників і творчі спілки». Демократія забезпечила процес повернення в літературу сотень вилучених імен, чиї твори стали справжнім набутком українства. Для сучасного письменника немає заборонених тем, форм і методів творчої самореалізації.

Таким чином перед науковою громадськістю постає питання формування світогляду творчої особистості у двох вимірах часу: радянського тоталітарного і в умовах Незалежної України. У цьому ракурсі великий творчий доробок і багата на події біографія видатного українського поета, педагога, публіциста і громадського діяча, лауреата Шевченківської премії Дмитра Кременя відкриває широке поле для дослідження не тільки літературознавцям, але й філософам, педагогам, соціологам, політологам.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Ще нікому не вдалося створити спеціальний інструментарій, який би дозволив пояснити природу і механізм творчого процесу, тому у психології творчості більше питань, ніж відповідей. Як зазначає О. В. Буканова, «світоглядні настанови людини змінювалися протягом усього часу людської історії... Який би аспект світогляду ми не взяли (уявлення про світ, місце людини в ньому, стереотипи поведінки), він має чіткий набір відмінностей, притаманний певному відрізку часу» (Буканова О. В., 2009, с. 123). Можемо говорити про характер культурних полів, феномен культурної традиції, яка стає підґрунтям формування творчих інтересів митця. Парадокс у тому, що саме обдарованим особистостям притаманно виходити за рамки традицій, руйнувати їх, створюючи нові культурні пласти. Аналізуючи творчу спадщину видатних митців, переконаємося, що їхній світогляд сформований певним соціумом, де діють традиції та спадкоємність поколінь. Так, культура ахейського полісу сформувала Гомера, християнство – Данте, прагнення до по-

вернення козацької України – Шевченка. Передавання культурного досвіду належить насамперед школі, а також оточенню. У працях Е. Б. Тейлора (1832–1917), М. Мід (1901–1978) акцентується на ролі навчання дітей, у процесі якого досвід попередників стає для них своєрідною матрицею творення майбутнього.

Отже, ставимо питання розгляду процесу формування світогляду поета Д. Д. Кременя через призму культурного поля, а саме літературно-мистецького середовища Ужгорода кінця 60-х початку 70-х років ХХ століття. Цей своєрідний культурний феномен відтворено в дослідженнях ще радянського часу, однак увага дослідників зосереджена на «соц-реалістичному мистецтві», як-от: героїзації трудових звитяг і воєнних подвигів, колективізації, а ще накладання ярликів на «гірке минуле трудящих Закарпаття» та їхнє «вікове прагнення до возз'єднання» з братами на Сході. Питання філософії мистецтва, формування світогляду митців перебувають поза увагою авторів монографій, статей, художніх альбомів. Новий етап досліджень починається з початку 90-х років ХІХ століття, коли вперше виходять заборонені радянською цензурою твори так званих «ворогів українського народу» В. С. Гренджі-Донського, Зореслава (С. Сабол), Д. М. Поповича, Марка Бараболі (І. М. Рознійчук), Ю. В. Боршоша-Кум'ятського, О. І. Сливки, Ю. І. Станинця та ін. Найвагомим дослідженням літератури Закарпаття ХХ ст. стала монографія «Письменники Срібної землі» (2006). У галузі образотворчого мистецтва наукову цінність мають «Вісники Закарпатської академії мистецтв», яких наразі видано 12 номерів (2003–2019), монографія І. І. Небесника «Художня освіта на Закарпатті» (Небесник І. І., 2000), візуальне ознайомлення з мистецтвом краю дають численні авторські та колективні художні альбоми (Художники Закарпаття, 2011).

Вагомим виданням, яке розкриває певні таємниці творчого становлення і формування світогляду Д. Д. Кременя в часи юності, є книга «Дмитро Кремень. З

днів шалених» (Кремень Д., 2021), видана вже після смерті поета. До неї увійшли цикл «Тан блукаючого вогню» – це поезії студентського періоду, другий цикл «Сніги у бескетті (закарпатський цикл віршів)» склали поезії, які написано упродовж усього життя. Наукову цінність мають опубліковані в цьому виданні листи, спогади П. М. Скунця, П. М. Мідянки, В. Гужви, А. І. Дурунди, М. В. Сирохмана, М. І. Чендей-Трещак, уривки зі щоденника І. М. Чендея, численні світліни; глибокий аналіз ранньої лірики дає стаття літературознавця, сина поета Т. Д. Кременя. Широке поле в дослідженні поетичного доробку Д. Д. Кременя відкривають статті Ю. І. Коваліва, В. Ф. Гужви (Гужва В., 1998, с. 12–13), А. Л. Качана (Качан А. Л., 1999, с. 1), О. М. Логвиненко (Логвиненко О. 1999, с. 8), А. Малярова (Маляров А., 2001, с. 146–147), В. І. Шуляра (Шуляр В. І., 2000, с. 47–50).

Метою нашого дослідження є процес формування світогляду творчої особистості Дмитра Кременя в роки юності в Ужгороді. Загалом час його перебування в місті становив вісім років (1967–1975). Ставимо за мету дослідити вплив літературно-мистецького середовища Ужгорода 60–70-х років минулого століття на формування світогляду молодого поета, визначити характер спілкування з письменниками, художниками через призму його поезії, дослідити характер мотивації творчості.

Виклад основного матеріалу. *Літературно-мистецьке життя Ужгорода зазначеного періоду характеризується особливо динамічним розвитком. Короткий період «хрущовської відлиги» став справжнім ковтком свіжого повітря після сталінського терору, під час якого старше покоління письменників, вихованих в умовах демократичної Чехословаччини, було грубо викинуто з літературного процесу. Після виходу в 1959 р. роману «Повінь» Федора Потушняка, який започаткував нову закарпатську романістику, з'являються романи «Жменяки» Михайла Томчанія, «Верховинці» Юрія Мейгеша (1961),*

«Синевир» Івана Долгоша, «Птахи полишають гнізда» Івана Чендея (1968), «Розхитана земля» Володимира Ладижця (1971), новели Василя Басараба, Павла Цибульського, Йосипа Жупана, сатира Фелікса Кривіна, угорська література представлена творами Ласло Балли, Вільмоша Ковача, Барбари Салії. На хвилі хрущовської відлиги друкують «заборонені твори» Луки Дем'яна й Олександра Маркуша, чия новелістика 20–30-х рр. засвідчила екзистенційні пошуки. Знято табу з творчості поетів Юлія Боршоша-Кум'ятського, Андрія Патруса-Карпатського (в'язень ГУЛАГу, перший голова Закарпатської організації спілки письменників у 1946–1947 рр.), новеліста Юрія Керекеша. Звучить поетичне слово Василя Вовчка, Петра Скунця, Василя Вароді, Василя Ігната. Попри панування соцреалізму в літературі відбуваються відчутні зміни тематики творів, зокрема з'являються мотиви міста, історичного минулого Закарпаття, відчутні пошуки нової стилістики (Ходанич П. М., 2006, с. 11–32).

Хрущовська відлига, попри упередженість до мистецтва з боку партійної ідеології, дала можливість відкривати таємниці західноєвропейського мистецтва, художники насамперед через журнали ознайомлюються з творами П. Пікассо, А. Матісса, С. Далі, В. Вазарелі, Р. Гуттузо, Г. Мура. Окремі закарпатські митці вперше після Другої світової війни мали можливість творчих поїздок в Угорщину, Чехословаччину, Румунію, Італію, Іспанію, де відкривають для себе сучасне мистецтво. Завдяки численним тогочасним виставкам на теренах СРСР стала відомою закарпатська школа живопису, у мистецтво приходять нове покоління митців, переважно вихованців Ужгородського училища прикладного мистецтва, які вносять у традицію школи елементи модерну.

Між тим Закарпаття вже мало досвід модерної літератури і мистецтва у період Чехословаччини (1919–1939), однак після входження краю до складу СРСР (червень 1945) радянська влада насаджує «соцреалізм». Створення об-

ласних філій спілки письменників і спілки художників у 1946 р. сприяло організації гонінь на митців у пресі, на спілчанських зборах, партійних конференціях. Піддано критиці модернізм у поезії Ф. М. Потушняка, його символістська поезія підпала під повну заборону (книга поезій «Мій сад» вийшла друком тільки у 2010 р.), під заборону твори В. С. Гренджі-Донського (автор «Пливе кача по Тисині...»), Зореслава, О. І. Сливки, Ю. Боршоша-Кум'ятського, відправляють до таборів ГУЛАГу В. І. Бірчака, А. М. Патруса-Карпатського, Д. М. Поповича. За модернізм зазнають гонінь художники А. М. Ерделі, А. М. Мартон, А. М. Борецький, Ф. Ф. Манайло, А. А. Коцка.

На хвилі хрущовської відлиги своєрідним проривом твердинь «соцреалізму» стала персональна виставка «Старе і нове Закарпаття» в Ужгороді з нагоди 50-ліття Федора Манайла (1960). У наступні роки її експонували в Києві (1962), а згодом у Москві (1964), де вона стала своєрідною Меккою для мистецької громади всього Союзу. Основну частку виставки становили твори, виконані у притаманній художникові манері імпресіонізму, експресіонізму, кубізму ще у 30–40 рр. Творчий доробок випускника Празької АМ (1934) став набутком усього українського мистецтва, Ф. Ф. Манайла внесено до «списку національних надбань радянської культури» (Манайло-Приходько В. І., 2010).

Творчість Ф. Ф. Манайла вплинула на формування когорти молодих художників, зокрема Є. Л. Кремницької, Е. Ф. Медвецької, П. К. Балли, П. М. Бедзіра, Ю. Ю. Герца, В. В. Микити, Ф. І. Семана, П. Фелдеші, І. В. Бровді, Й. І. Чернія, З. Ф. Мічки, Л. І. Гайду, В. І. Щура та ін. Митець набув авторитету й серед письменників, творча молодь уважно прислухалася до його виступів на відкритті виставок. Федір Федорович Манайло упродовж тривалого часу викладав рисунок і композицію в ремісничому та художньому училищах в Ужгороді, мав особливий дар роботи з творчою молоддю. Його вміння перетворити реальне, як-от: гори, сірі міські

двори, якийсь трансформатор у полі, купу старих дерев'яних коліс, пасхальні кошики і медівники в дивовижний символ, наповнений пульсуванням енергії часу, вражає. У творчості цього митця Закарпаття постає в язичницьких, християнських образах, він вільно почувасться як жанровий живописець і дивовижний художник-прикладник.

Безперечно, Ф. Ф. Манайло – провісник українського андеграунду. Водночас це один із найяскравіших прибічників народного мистецтва, його картини, здається, надихані народними традиціями, звичаями, глибинною обрядовою культурою закарпатських гуцулів, лемків та

бойків. Д. Д. Кремень, як відомо, також готувався стати художником. Його студійний друг Й. Й. Райнінгер (Йосип Черній) знайомить ще юного студійця із цим поважним майстром пензля. Спілкування з видатним художником сприяло розвиткові творчих уявлень юного художника, розумінню суті художнього образу, його естетичної цінності й загалом уплинуло на формування його світогляду як українця, митця, відповідального за збереження і примноження національної культури.

Своєрідний мотив спорідненості їхніх душ, синівського пошановку за набуту науку відлунується у багатьох зрілих поезіях Дмитра Кременя:

*...Я з вами, мій майстре, у смереку весінньої днини,
У сивому присмерку ваших вечірніх годин.
І з вами й зі мною палаючі й студені картини.
І ваші герої ступили у вечір з картин.*

«Останній вечір у Манайла» (Кремень Д., 2021, с. 134)

Дмитро Кремень народився в сільській родині в гірському селі Суха. Зазвичай народжених у 50-х рр. називають «поколінням дітей космічної ери». Запуск першого у світі супутника (1957), перший у світі космонавт – усе це було предметом гордості для «радянської людини» і вагомим чинником патріотичного виховання у школі, сприяло насаджуванню ідеї про СРСР як наддержаву, а тим часом розпочинався новий етап русифікації численних народів радянської імперії, арешти невгодних. Це час лозунгового благополуччя і нарощування військового потенціалу, водночас – епоха нескінченних черг за продуктами харчування і предметами побуту. Здавалося, саме «діти космічної ери» стануть справжніми радянськими патріотами, щоб «...без Рассий и без Латвий // Зажить единым // Человеческим общежитьем». Цей вірш В. Маяковського як мантру напам'ять вивчали у школі.

Однак приходять прозріння, навіть крихти правди здатні зруйнувати неправду. Люди цього покоління, а воно стало найбільш освіченим, почали переосмислювати національну та світову історію, культуру і цивілізаційний процес

загалом, зрештою «стали на прю» з чинною тоталітарною системою, були активними учасниками руху за Незалежність України, народили і виховали нове покоління свідомих українців, які нині боронять Україну на російсько-українській війні.

У рідному селі Дмитра Кременя донині лунають архаїчні пісні, у них голос предків далеких, і дитиною він прилучався до тих голосів, їхній відгомін відчуваєм у його зрілій поезії. Обдарована дитина, ще в початковій школі Дмитрик виявив інтерес до малювання та віршування. Його здібності привернули увагу педагогів. Урешті, за рекомендацією вчителя Олега Михайловича Макушина і підтримки завідувача облвно, самодіяльного художника Василя Васильовича Бурча він стає восьмикласником Ужгородської школи-інтернату № 2. Школяр став свідком уторгнення в серпні 1968 р. радянського війська на територію Чехословаччини. Інтернат розміщувався поряд із кордоном, і туди на КПП тяглися нескінченні колони танків, бетеерів, тентованих авто. Це, як і нинішню російсько-українську війну, називали «спецоперацією». Це був

перший і ще не осмислений поштовх до усвідомлення міфу про так звану дружбу народів.

Тоді ж почалася чергова кампанія арештів української творчої інтелігенції. Звичайно, школяр того не знав. Газети,

радіо, учителі говорили про «історичну місію» військ країн Варшавського договору задля захисту ідей соціалізму на теренах Чехословаччини. Побачене, пережите, переусвідомлене озветься в поезіях Д. Кременя:

*..Це страшної доби повернення.
Це в ніч –
Зойки чорних «марусь» і колони на Прагу.
Це страшне миготіння
Погашених свіч.
Вежі дальньої волі
І вишки ГУЛАГу.*

«Богема – 1» (Кремінь Д., 2021, с. 206)

Так під гул танків починався новий етап формування світогляду майбутнього поета. Інтернат був створений для навчання обдарованих дітей, школа упродовж десятиліть і донині упевнено тримає високу планку в освіті Закарпаття. Педагоги бачили свою місію в інтегруванні інтересів вихованців, переважно дітей села, у культурно-освітній простір Ужгорода. Здібний до малювання, Дмитро записався до студії образотворчого мистецтва при міському палаці піонерів, яку вів заслужений учитель УРСР Золтан Стапанович Баконій, автор підручників із малювання і численних методик. Він спрямовував навчання на розкриття творчих здібностей дітей, свободу мистецького вислову та водночас привчав до академічного рисунку. Студійці набували знання основ композиції і колористики. Важливим складником методики З. С. Баконі був пленерний живопис за участі відомих художників, відвідування художніх виставок. Загалом цей педагог виховав майже вісім тисяч учнів з Ужгорода й околиць, серед них і автора цієї статті. Більше двох сотень студійців стали художниками, архітекторами, мистецтвознавцями, учителями малювання, серед них відомі художники,

члени НСХ України В. Ю. Скакандій, В. П. Приходько, С. З. Шолтес, М. В. Берез, Н. С. Пономаренко, Й. І. Черній, В. В. Габда, М. І. Пуглик-Белень, П. І. Ковач, П. М. Ходанич, М. В. Сирохман, І. І. Небесник, Л. М. Приймич, В. В. Сочка та ін. (Небесник І. І., 2000).

У студії Дмитро Кремінський знайомиться зі своїм ровесником Йосипом Райнінгером, який, будучи вже знаним художником, прибере ім'я матері – Черній. Родовий будинок Райнінгерів був розташований неподалік від інтернату. Гостинна родина ужгородських старожилів стала для сільського хлопчини першим кроком пізнання міського життя, його культури. Йосип познайомив нового друга з колом знайомих свого батька – культовими художниками Ф. Ф. Манайлом, А. А. Коцкою, Ф. І. Семаном, П. І. Бедзіром. Так Дмитро безболісно подолав «синдром Стендаля» – психологічний бар'єр своєрідної «меншовартості» перед незвичною і великою культурою міста. Студія З. С. Баконія відкрила юнакові розуміння дивовижної природи культури – перетворення реального у знак, символ, його одухотворення в кольорі, слові, звуках.

*Юні мистці на карпатському пленері,
Галстуки скинуто – не піонери!
Як відшукати натурну модель?
Храм дерев'яний, і вікна, і двері,
Бані дощаті, хрести на папері...*

.....

*...Гори в серпанку стоять перед нами,
І серпантини гудуть поїздами,
Перший, і другий, і третій тунель...*

«Юні митці на карпатському пленері» (Кремін Д., 2021, с. 146)

У студії Дмитро Кремін набув необхідних знань і вмінь для вступу до художнього інституту. Студійні роботи свідчать про його виражену реалістичну манеру, і це одна із загадок творчості, позаяк він знався з ужгородськими модерністами, міг підпасти під їхній вплив, як той же Йосип Райнінгер, що наполегливо експериментував із формою.

Він міг стати успішним художником, але постійне віршування, робота зі словом приваблювала юнака дедалі більше та врешті перемогла любов до поезії, віршування стало потребою душі. 1970 р. Дмитро Кремін стає студентом-філологом УжДУ, записується до літературної студії ім. Юрія Гойди, якою керує літературний критик Василь Поп. Попри контроль з боку партійних органів, студія стала альма-матір'ю для цілої когорти закарпатських письменників – П. М. Скунця, В. І. Вароді, В. І. Ігната, К. І. Копинця, В. П. Густі, М. О. Матоли, Д. М. Кешелі, Х. В. Керити, П. М. Мідянки, А. І. Дурунди, І. М. Ребрика, В. В. Горвата, Л. П. Повх та ін.

Студійці – часті гості Клубу письменників, Кабінету молодого літератора при Закарпатській організації спілки письменників. Це місце знайомств і творчих дискусій, бажаними гостями тут були письменники з Києва, Львова, Чернівців, Івано-Франківська та Східної Словаччини. Спілкування з І. М. Чендеєм, П. М. Скунцем, В. С. Басарабом, Ю. Ю. Керекешом, В. Ю. Вовчком, Л. К. Баллою, Ф. Д. Кривіним та іншими письменниками стало для поета-початківця справжніми уроками літературної майстерності, сприяло формуванню світогляду творчої особистості. Позначені талантом вірші Дмитра Кременя, інтерес до літератури, начитаність, ерудиція, уміння прислухатися до слова старших сприяли зближенню з маститими майстрами слова. Літературне життя Ужгорода рефлексується у його поезіях, прямі або алегоричні

посилання до знаних імен спостерігаємо в багатьох віршах.

Особливий вплив на формування світогляду молодого поета мав І. М. Чендей (1922–2005). На момент їхнього знайомства ставлення до автора роману «Птахи полишають гнізда» було неоднозначним. Роман вийшов друком двічі в Києві (1968, 1970), двічі в Москві (вид. «Молодая гвардия», 1968; «Роман-газета», 1968), був позитивно оцінений критикою в київських газетах та журналах (Г. Аврахов, К. Волинський, Г. Сивокінь, В. Фединишинець та ін.), але з незрозумілою осторогою його сприйняло обласне компартійне керівництво. У газеті «Закарпатська правда» критик, доцент УжДУ Ю. І. Балега публікує розгромну статтю «Ступки, мялки и духовный мир Пригар» (Балега Ю. И., 1966). І. М. Чендей як прискіпливий реаліст терпеливо вишукував прототипів для своїх літературних героїв, був прихильником традиційних родинних цінностей, уболівав за здоровий спосіб життя, засуджував споживацтво і п'янство, тому у своїх творах створював негативні літературні образи дрібних чиновників, пристосуванців, усіляких користолобців, часто доводив їх до рівня пародії.

Отак місцеві можновладці розпізнали себе у книзі повістей і оповідань «Березневий сніг» (1968). Вони влаштували кампанію цькування письменника, підготували «лист дубівчан»-односельців до автора із жорстокою критикою його творів (Поліщук В. П., Рошко М., 1959). Як наслідок, письменника позбавляють посади очільника обласної письменницької організації, виключають із компартії.

Письменницькі інтереси Івана Чендея спрямовані насамперед на закарпатське село, яке після возз'єднання Закарпаття з Україною опинилося під тиском колективізації, зазнало руйнування звичного архаїчного світу, родинних стосунків. Господар будинку і великої, як

для міста, земельної ділянки на вулиці Високій, письменник нагадував типового газду, любив поратись у своєму великому саду, на винограднику, на грядках якого було всього. Заглибленість у стихію народного життя навіював письменник і молодим літераторам. Із батьківським розумінням ставився досвідчений літератор до початківців. Розмови з молодими часто велись у саду, господар пригощав юних талантів своїм улюбленим токаном зі шкварками.

Але був і інший Іван Чендей – блискутий трибун із краваткою, він не

оминав обговорення книжок у спілці, бібліотеках, виступав на відкритті художніх виставок. Саме таким сприймала його ужгородська культурницька спільнота. Уміння бути простим і доступним, а з іншого боку – демонструвати письменницьку гідність стали для Дмитра Кременя уроками етикету інтелігента, поведінки, а водночас – моральної стійкості, терпіння, нескорення. Із висоти власного життєвого досвіду поет неодноразово звертатиметься до образу свого покровителя, присвятить йому симфонію «Птахи Івана Чендея»:

*Іван світив...
Його чекала плаха,
Та він повзучим говорить смів,
Що Бог створив і гадину, і птаха,
Але у нього серце – для птахів.*

(Кремінь Д., 2021, с. 74)

Справжнім навчителем у поезії для Д. Д. Кременя був Петро Скунець (1942–2007). Важливу роль у спілкуванні відігравав і вік: Петрові Скунцю було під тридцять, коли Іван Чендей за віком був Дмитрові за батька. Автор резонансної поеми «На границі епох» (1968) про поета-антифашиста Дмитра Вакарова, книги лірики «Всесвіт, гори і я» (1970), Петро Скунець став своєрідним кумиром ужгородської літературної молоді. Натхнений успіхом, він пише поему «Розп'яття». Головний герой твору – закарпатець-танкіст корпусу генерала Свободи Степан Вайда, якого гітлерівці розп'яли на воротах замку в Польщі. Книга вийшла друком у видавництві «Карпати» (1971), але атеїсти з обкому партії побачили крамолу в назві твору, видання пустили під ніж, а автора позбавили редакторської роботи у видавництві. Ця подія боляче вдарила по свідомості молодих літераторів, під впливом названих поем було написано низку творів, зокрема поему Василя Вароді «Червоний сполох» про закатовану підпільницю Анну Гандеру (1974).

Зробимо припущення, що задум поеми «Меморандум Герштейна» (1974) Дмитра Кременя також став рефлексією на заборонений твір Петра Скунця.

Недарма після опублікування в газеті «Молодь Закарпаття» уривків із поеми він палко вітав молодого колегу. У цей час в Україні триває чергова атака на творчу інтелігенцію. Звичайно, що пильне око радянської інквізиції звернуло увагу і на літстудійців. За «збочення в літературі» було виключено з університету і заслано до війська друга Дмитра Кременя поета Василя Густі. Зазнав критики і ще один поетичний побратим і друг – Микола-Дионізія Матола (1952–1993), з ним Дмитро мешкав в одній кімнаті студентського гуртожитку. Саме М.-Д. О. Матола познайомив його з молодими поетами Львова Грицьком Чубаєм, Миколою Рябчуком, Олегом Лишегою, куди їздили втрьох із сином І. М. Чендея Михайлом. Це був час «Дозованого повітря», саме під такою назвою у 2002 р. вийде вже по смерті томик поезії Миколи-Дионізія Матоли (1952–1993).

На засіданні літстудії 18 листопада 1974 р. за участі керівництва факультету, комсомольських активістів зазнає незаслуженої критики і п'ятикурсник Дмитро Кремінь. Як ми вже зазначали, в образотворчому мистецтві він прихильник реалізму, але поезія для нього – це поле для творчих експериментів. Стиліс-

тика «Меморандуму Герштейна», його лірики не вписувалась у звичні «ямбихореї», у його поезіях немає образів натхненних комсомольців, вождів, немає присвят революційним святам і всього того, що притаманно соцреалістам.

Уроки викривленого розуміння літератури Д. Кремень проніс через усе життя, набутий життєвий досвід став ще

одним вагомим складником формування його творчої особистості. Його переконання стають насправді кремнієвими, він розуміє, що справжнє поетичне слово має вагу, за нього треба боротися, уміти відстоювати явлену в художньому образі правду. Поет бачив у поезії «Живого, небесного солов'я, а не механічного соловейчика...» (Кремень Д., 2021, с. 241).

*...не зречуся ніколи тієї пори
Коли всі ми були як богове
Не зречуся
Що такий молодий ювілей у Скунця*

*Тридцять три –
І вже він на Голготі.*

«Золота ліхтарня» (Кремень Д., 2021, с. 31)

Після вигнання з видавництва П. М. Скунець стає літконсультантом кабінету молодого автора при Спілці. Разом із Ю. Ю. Керекешем вони створюють обласну літстудію, активними учасниками якої стають і студенти. Читання та обговорення творів, палкі дискусії про естетику слова і художній образ, роль письменника в суспільному житті, організація зльотів творчої молоді – усе це сприяло формуванню уявлень про письменницьку працю, набуттю літературного досвіду. Керівники спілчанської літстудії, на відміну від літстудії університетської, не допускали втручання в її роботу представників міськкому чи обкому комсомолу, не практикували протоколювання засідань, що сприяло свободі висловлювань.

Вагомим стимулом для початківців були публікації на сторінках створених при видавництві «Карпати» альма-

нахів творчості молодих авторів «Вітрила», «Перевал», «Новоліття», «Суцвіття», на шпальтах щотижневих літературних сторінок у газетах «Молодь Закарпаття», «Закарпатська правда», угорськомовній «Карпаті ігоз со».

Дмитро Кремень належав до активних учасників студії, пропагував естетику шістдесятників, цитував твори українських та російських поетів, підтримував авторські манери віршування. П. М. Скунець не цурався правити для публікацій недолугі вірші студійців, але з повагою ставився до обдарованих, водночас міг піддати критиці невірності, право на редагування тексту залишав авторові. Саме таким було його ставлення і до творів молодого Д. Д. Кременя. Два великі українські поети підтримували дружні стосунки упродовж усього життя: буваючи в Ужгороді, Дмитро Кремень неодмінно провідував Петра Скунця.

*Травневих днів небесний шовк
І пляшка «Златогору»...
Я до поета в гості йшов
Угору все та вгору...*

(Кремень Д. Замурована музика, 2021, с. 19)

Ці вірші написані по смерті Шевченківського лауреата, написані з погляду мудреця, символічно звучать рядки, згадаймо, П. М. Скунець народивсь

у травні, а оте «вгору» – це не тому, що поет жив у будинку без ліфта на п'ятому поверсі, це данина його високій поезії, яка і для самого Д. Д. Кременя була

дороговказом на поетичний Олімп. Дивовижний перегук із поезією самого Петра Скунця, який, усвідомлюючи себе часткою української поетичної весни шістдесятництва, символічно напише «був я травнем».

Знаковою постаттю ужгородського андеграуду 60–70-х рр. ХХ століття постає Ференц Семан (1937–2004) (Кремінь Д., 2021). В Ужгородському училищі прикладного мистецтва він учень «експресивного імпресіоніста» А. М. Ерделі, як писав про себе цей митець. Від Ерделі Ф. І. Семан перейняв інтерес до відкритого кольору, експресії і динаміки образів, а ще – невтомного пошуку власної мови. Згодом продовжував мистецьку освіту в Таллінні.

Угорець за походженням, він відомий на псевдо Оскі (Ічі), що в перекладі – «молодший», був третьою дитиною в сім'ї. Під час революційних подій у Будапешті в 1956 р. брат і сестра його переїзять з Ужгорода до Будапешта, а після поразки – до США. Ця обставина згодом стала перепоною у творчому житті митця. Ф. І. Семан був людиною відкритою, вів богемне життя, в його робітні на вулиці Високій збиралися художники, письменники, артисти, гостювали творчі особистості з Києва, Талліна, Москви. Серед них і Сергій Параджанов, який під час написання сценарію для фільму «Тіні забутих предків» мешкав неподалік у садибі І. М. Чендея. Натюрморти, психологічні портрети, тематичні композиції Ічі вирізнялися манерою абстракціонізму, кубізму, поп-арту, митець був перейнятий пошуками власного стилю.

Перша персональна виставка Ференца Семана була відкрита в Ужгороді 27 березня 1968 р. Партійна номенклатура зазнала шоку від побаченого, через два дні виставку було закрито. Художник опинився у своєрідній ізоляції. Резонанс виставки був великим, Ічі стає культовим ужгородським художником на просторах усього СРСР. Однак на хліб доводиться заробляти різними приробітками, не цурався роботи сторожем, прибиральником. Типовий приклад «працевлаштування» творчої людини, яка не вписувалася в радянську схему соцреалістичної культури. Брат і сестра запрошували його до США, але жодного разу художникові не дозволили скористатися викликами. Цікаво, у 1988 р. Ічі таки відвідав США. Повернувся розчарованим, йому стало «нудно без проблем». Звичайно, причина була далеко глибшою, – зрілий митець не уявляв своєї творчості поза межами рідного краю, який не раз обійшов пішки.

Ічі був «ходячою енциклопедією», його ерудиція приваблювала творчу молодь, яка прагнула нового. Студент Дмитро Кремінь «відвідував лекції Ічі», погляди художника на мистецтво і культуру загалом, його розуміння суті художнього образу позначилися на світогляді молодого поета. Спілкування з Ічі стало своєрідним вікном у світ європейської культури і мистецтва, позаяк мистецтвознавство залишалося поза рамками навчальних планів філфаку. Цьому митцеві Дмитро Кремінь присвячує чимало поезій, цілісний образ провідника ужгородського андеграунду постає в «Хоральній месі пам'яті художника Ференца Семана».

*...Як геніальний цей маляр любив Шевченка й Україну!
І «Єзус Крістус – суперстар» я в нього слухав без упину.
Ми говорили про Далі, і про Пікассо, і так далі.
Немає більше на землі богеми в тихому підвалі...*

(Кремінь Д., 2021, с. 130)

Ще одним осередком ужгородського андеграунду була двокімнатна «хрущовка» подружжя Павла Бездіра (1926–2006) і Єлизавети Кремницької (1925–1978). Портрети, натюрморти

Є. Л. Кремницької вражали стилізацією форм, експресією кольору, а водночас – яскраво вираженими національними рисами зображуваних українських та угорських молодих, сенок міського та

сільського життя. П. М. Бедзир був вишуканим графіком, винайшов спеціальний чорний та кольоровий ґрунти для графічних аркушів, що дозволяло виконувати вишукані штрихи, лінії, поєднувати чорні, охристі, червонясті відтінки фарб. Відштовхуючись від естетики кубізму та експресіонізму, він знайшов свою філософську тему, названу ним «Життя дерев», створивши кілька сотень графічних аркушів. Образ дерева з його живим гіллям під різцями митця перетворювався в символи кохання і страждання, ностальгії і пориву, трагедії і радості. Бедзирі не переймалися накопиченням статків, хліб здобували в майстернях Художфонду, виконуючи мозаїчні панно переважно для автостоянок. Ця бездітна родина радо приймала молодих художників, поетів,

артистів. Бесіди про мистецтво переходили в розмови про індійську філософію, релігію слов'ян-язичників. Особливою пристрасстю П. М. Бедзіра було мистецтво йогів, він дивував гостей стоянням на голові, дивовижними позами, спонукав охочих займатися цим мистецтвом. Для Д. Д. Кременя візити до Бедзирів, посиденьки за кавою чи пивом на набережній Ужа були своєрідною віддушиною після університетських студій, відкривали маловідомий світ азійської культури і мистецтва андеграунду. Поет проніс крізь усе творче життя живу пам'ять про кожен творчу особистість часів своєї юності, був глибоко вдячним кожному, хто прилучав його до високого світу літератури і мистецтва.

*...Де ви, Кремницька, Бедзир, Семан,
І старий Манайло, де?
Крізь даль віків, могильну темінь
Класична музика гуде.*

«Класична музика лунала...» (Кремінь Д., 2021, с. 133)

Уже лауреат Шевченківської премії, людина зрілого віку, Дмитро Кремінь напише вірш «Богема» (2005). Твір написаний під час проведення в Ужгороді Першого міжнародного літературного

форуму «Карпатська ватра». Автор цієї статті, на той час очільник Закарпатської організації НСПУ, особисто запросив поета до міста його юності, але митець через хворобу приїхати не зміг.

*У богемне минуле лягла мені карта,
Море квітів, жінок і вина...
А з вершини далекої світить ватра,
І не гасне до ранку вона...*

(Кремінь Д., 2021, с. 128)

Своєрідним діамантом у цих рядках є слова «лягла мені карта», це дивовижний перегук зі старовинною рекрутською піснею «Як прийшла ми карта нароковать...», що міцно пов'язує слово поета з рідним Закарпаттям. Поезія

Дмитра Кременя дивує несподіваними філософськими узагальненнями: люди уявляють богему здебільшого десь «у Парижі і Відні», і годі заперечувати. Але про що пише вихований в ужгородському культурному середовищі поет?

*У богемі усі – Пікассо й Модельяні.
Мертвий Семан і мертвий Бедзир...
Але ватра не згасла і світить в тумані,
І форель запливла в Синеvir...*

(Кремінь Д., 2021, с. 129)

Таким чином, український поет Дмитро Кремінь виводить ужгородське

культурно-мистецьке життя часів своєї юності з містечкового рівня на рівень

загальноєвропейський, стверджує, що його рідний край не тільки географічний центр Європи, але й повноправна складова європейської культури ХХ століття.

Висновки. Запропонована тема заслуговує на більш глибоке дослідження насамперед з огляду на філософію творчості. Становлення неповторності творчої особистості полягає в розвитку природних здібностей, обдарування, але цей процес зазвичай базується на набутих знаннях та вміннях у процесі навчання, спілкування з однодумцями й опонентами, що в підсумку відіграє ключову роль у формуванні світогляду людини. Творча особистість формується, як переконуємося на прикладі Д. Д. Кременя, насамперед у творчому середовищі, у дискусіях, постійному пізнанні нового і незвичного, творчий шлях поета дозволяє зробити висновок, що базових знань, які дає шкільна та університетська освіта, замало для формування свідомості письменника, – знання законів віршування ще нікого не зробило поетом. Вагому роль у формуванні світоглядних уявлень Д. Д. Кременя зіграло його спілкування з митцями, старшими за віком, які були носіями мистецьких традицій і водночас їх реформаторами. Особливу роль у цьому процесі зіграло спілкування з такими морально виваженими, статечними і поважними на теренах України особистостями, як живописець Ф. Ф. Манайло та письменник І. М. Чендей з одного боку, а з іншого – відчутний вплив ужгородської богеми, представників

андеграунду Ф. І. Семана, П. М. Бедзіра. Поетичним кумиром молодого поета стає енергійний і безкромісний П. М. Скунець.

Аналіз творчого доробку Д. Кременя, насамперед його поетичних ремінісценцій почутого, побаченого, пережитого в роки юності, дозволяє зробити висновок, що літературно-мистецьке середовище Ужгорода кінця 60-х початку 70-х рр. минулого століття зіграло вагому позитивну роль у формуванні світогляду поета, розумінні художнього образу, його естетичних особливостей і права митця на свободу. Як поет нової генерації, він відбувся після публікації в газеті «Молодь Закарпаття» уривків із поеми «Меморандум Герштейна». Набуті в Ужгороді знання, життєвий досвід, навички творчої роботи допомогли йому після закінчення університету (1975) і переїзду на степову Миколаївщину зрозуміти глибинну суть української Таврії і витворити неповторну поетичну золоту пектораль видатного українського поета Дмитра Кременя.

Перспективи дослідження. Творчий доробок Д. Д. Кременя заслуговує на подальші дослідження не тільки у сфері літературознавства, але й філософії мистецтва; було б доречно на прикладі біографії поета і громадського діяча дослідити через призму політології і соціології процес формування культурологічного та організаційного складників творення української політичної нації від часів шістдесятництва і до становлення Незалежної України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Аристотель. Сочинения в четырех томах / Аристотель. Том 4. – М. : Мысль, 1983, т. 4., С. 296.
2. Балегга Ю. И. Ступки, мялки и духовный мир Пригар / Ю. И. Балегга // Закарпатская правда. 1966. – 20 марта.
3. Буканова О. В. Фактори формування світоглядних орієнтацій людини: український контекст / О. В. Буканова // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – 2009. – Вип. 37. – С. 123–128. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpvgvzdia_2009_37_14
4. Вишеславський Г., Сидор-Гібелінда О. Термінологія сучасного мистецтва / Г. Вишеславський, О. Сидор-Гібелінда. – Париж-Київ, 2010. – С. 35.
5. Вісник Закарпатської академії мистецтв. Збірник наукових праць. № 19. –

Ужгород : ЗАМ, 2019. – 220 с., іл.

6. Гужва В. Незнищенність поезії / В. Гужва // Українська культура. – 1998. – № 11–12. – С. 12–13.

7. Дмитрук А. В. Свобода творчості: поняття, ознаки, сутнісні виміри / Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. Вип. 88 / редкол. : Г. І. Чанишева (голов. ред.) та ін. – Одеса : Гельветика, 2020. – С. 30–37 URI : <https://hdl.handle.net/11300/14258>

8. Качан А. Л. Поетична іскра Дмитра Кременя / А. Л. Качан // Літературна Україна. – 1999. – 13 травня. – С. 1.

9. Кремень Д. Д. 3 днів шалених: Книга ранньої лірики та віршів «Закарпатського циклу» / Дмитро Кремень: автор передм. Т. Кремень, співупорядники : Т. Кремень, І. Ребрик, Н. Ребрик. – Миколаїв : Ліон, 2021. – 300 с.

10. Логвиненко О. На вагу духу вимірюється нова книжка поета Д. Кременя «Пектораль» / О. Логвиненко // Урядовий кур'єр. – 1999. – 15 червня. – С. 8.

11. Маляров А. Елегія троянського вина Дмитра Кременя / А. Маляров // Вітчизна. – 2001. – № 9–10. – С. 146–147.

12. Манайло-Приходько В. І. Федір Манайло. Життя і творчість / В. І. Манайло-Приходько. – Ужгород : Патент, 2010. – С. 45.

13. Небесник І. І. Художня освіта на Закарпатті у ХХ столітті: історико-педагогічний аспект / І. І. Небесник. – Ужгород : Закарпаття. 2000. – 168 с.

14. Письменники Срібної землі / Упорядник П. М. Ходанич. – Ужгород : КП Ужгородська міська друкарня, 2006. – 672 с.

15. Поліщук В. П., Рошко М. Чому обурилися дубівчани? / В. П. Поліщук, М. Рошко // Закарпатская правда. 1969. – 9 березня.

16. Ходанич П. М. У пошуках красного слова / П. М. Ходанич // Письменники Срібної землі. – Ужгород : КП Ужгородська міська друкарня. 2006. – С. 11–32.

17. Художники Закарпаття: альбом-каталог. – Ужгород : Вид. О. Гаркуші, 2011. – 168 с., іл.

18. Шуляр В. І. Поетичне світовідчуття Дмитра Кременя / В. І. Шуляр // Дивослово. – 2000. – № 1. – С. 47–50.

LITERARY AND ARTISTIC ENVIRONMENT OF UZHGOROD LATE 1960–1970 AND HIS ROLE IN THE FORMATION OF DMYTRO KREMIN'S OUTLOOK

Khodanych Petro,

*Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Theory and Methodology of
Vocational Education and innovative technologies
Transcarpathian Institute of Postgraduate Pedagogical Education
A. Voloshina street, 35, 88000, Uzhhorod, Ukraine
Khodanich@ukr.net*

The formation of the uniqueness of a creative person lies in the development of natural abilities and gifts, but it is usually based on acquired knowledge and skills in the process of learning, communicating with like-minded people and opponents, which ultimately play a key role in shaping the worldview of an individual. The article examines the formation of the worldview of the Ukrainian poet Dmytro Kremin (1953–2019) under the influence of the literary and artistic environment of Uzhhorod in 1960–1970. The future

recipient of the Shevchenko Prize spent his youth in this city, where he studied at a rural school, later at a boarding school, and after that at Uzhhorod State University (1967–1975). In total, he stayed in Uzhhorod for eight years (1967–1975). Philosophical and literary reflections on the awareness of the creative experience acquired in youth, the development of creative thinking, and the aesthetics of words, as well as the culture of communication, are studied in the article. D. Kremin was good at drawing and deepened his knowledge of fine arts at the studio of Z. Bakonya. He witnessed the invasion of Czechoslovakia by Soviet troops (1968), which had a great impact on his outlook on freedom and democracy. He received his philological education at Uzhhorod State University, where he was a member of the university literary studio named after Y. Goyda (the head literary critic was V. Pop). The literature of Transcarpathia in the considered period is marked by the publication of novels by Yu. Meigesh, I. Chendei, I. Dolgosh, V. Ladyzhets, books of short stories by Yu. Kerekes, Y. Zhupanin, V. Basarab, P. Tsybul'skyi, poetry by V. Vovchok, P. Skunts, V. Varodi, V. Ignat, and satires by F. Kryvin. At the same time, writers are forced to adhere to the framework of «social realism», «the violation of which norms is punished». Thus, I. Chendei's book, P. Skunts' poem «The Crucifixion» and F. Kryvin's satire were criticized. These writers played an important role in shaping the worldview of the poet. D. Kremin was also unfairly criticized for modernism in his poetry. Communication with prominent Ukrainian artist F. Manaylo, representatives of the Transcarpathian underground F. Seman (Ichi), P. Bedzir, E. Kremnytska played an important role in the formation of his worldview. Their images appear in the poetic heritage of D. Kremen, and the poet is grateful to them for the acquired creative and life experience. D. Kremin's poems, letters, and interviews testify that the cultural and artistic environment of Uzhhorod became a real literary, artistic, and life school for him, contributed to the formation of his worldview, and influenced the process of his creative growth.

Keywords: Dmytro Kremin; education; literary and artistic environment; literary prototype; poetry; reflections; underground; Uzhhorod; worldview.

REFERENCES

1. Aristotel' (1983). *Sochinenija v chetyreh tomah* [Works in four volumes]. Tom 4, 296. M.: Mysl', 1983 (rus).
2. Balega, Ju. I. (1996). Stupki, mjalki i duhovnyj mir Prigar [Mortars, grinders and the spiritual world of Prigar]. *Zakarpatskaja pravda*, 20 marta (rus).
3. Bukanova, O. V. (2009). Faktory formuvannia svitohliadnykh orijentatsii liudyny: ukrainskyi kontekst [Factors of formation of worldview orientations of a person: the Ukrainian context]. *Humanitarnyi visnyk Zaporizkoi derzhavnoi inzhenernoi akademii*. Vyp. 37, 123–128. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpqgvzdia_2009_37_14 (ukr).
4. Dmytruk, A. V. (2020). Svoboda tvorchosti: poniattia, oznaky, sutnisni vymiry [Freedom of creativity: concepts, signs, essential dimensions]. *Aktualni problemy derzhavy i prava*. Vyp. 88 (Ed. H. I. Chanyшева). Odesa: Helvetyka, 30–37. Retrieved from: <https://hdl.handle.net/11300/14258> (ukr).
5. Huzhva, V. (1998). Neznyschennist poezii [Indestructibility of poetry]. *Ukrainska kultura*, 11–12, 12–13 (ukr).
6. Kachan, A. L. (1999). Poetychna iskra Dmytra Kremenia [Poetic spark of Dmytro Kremin]. *Literaturna Ukraina*, 13 travnia, 1 (ukr).
7. Khodanych, P. M. (2006). *Pysmennyky Sribnoi zemli* [Writers of the Silver Land]. Uzhhorod: KP Uzhhorodska miska drukarnia (ukr).
8. Khodanych, P. M. (2006). U poshukakh krasnoho slova [In search of a beautiful word]. In *Pysmennyky Sribnoi zemli*. Uzhhorod: KP Uzhhorodska miska drukarnia, 11–32 (ukr).

9. *Khudozhnyky Zakarpattia: albom-kataloh* (2011). [Artists of Transcarpathia: catalog album]. Uzhhorod: Vyd. O. Harkushi (ukr).
10. Kremin, D. D. (2021). *Z dniv shalenykh: Knyha rannoi liryky ta virshiv «Zakarpatskoho tsyклу»* [From the Days of the Crazy: Book of Early Lyrics and Poems of the «Transcarpathian Cycle»]. Mykolaiv: Ilion (ukr).
11. Lohvynenko, O. (1999). Na vahu dukhu vymiriuietsia nova knyzhka poeta D. Kremenia «Pektoral» [The new book of the poet D. Kremin «Pectoral» is measured by the weight of the spirit]. *Uriadovyi kurier*, 15 chervnia, 8 (ukr).
12. Maliarov, A. (2001). Elehiia troianskoho vyna Dmytra Kremenia [Elegy of Trojan wine by Dmytro Kremin]. *Vitchyzna*, 9–10, 146–147 (ukr).
13. Manailo-Prykhodko, V. I. (2010). *Fedir Manailo. Zhyttia i tvorchist* [Fedir Manaylo. Life and creativity]. Uzhhorod: Patent, 45 (ukr).
14. Nebesnyk, I. I. (2000). *Khudozhnia osvita na Zakarpatti u XX stolitti: istoryko-pedahohichni aspekt* [Art education in Transcarpathia in the 20th century: historical and pedagogical aspect]. Uzhhorod: Zakarpattia (ukr).
15. Polishchuk, V. P. & Roshko, M. (1969). Chomu oburylysia dubivchany? [Why were the people of Dubiv outraged?]. *Zakarpatskaia Pravda*, 9 bereznia (ukr).
16. Shuliar, V. I. (2000). Poetychne svitovidchuttia Dmytra Kremenia [Dmytro Kremin's poetic worldview]. *Dyvoslovo*, 1, 47–50 (ukr).
17. *Visnyk Zakarpatskoi akademii mystetstv. Zbirnyk naukovykh prats* (2019) [Bulletin of the Transcarpathian Academy of Arts. Collection of scientific papers], 19. Uzhhorod: ZAM (ukr).
18. Vysheslavskyi, H. & Sydor-Hibelynda, O. (2010). *Terminolohiia suchasnoho mystetstva* [Terminology of modern art]. Paryzh-Kyiv (ukr).